

Verborgen motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische arbeidersbeweging van Amsterdam

DENNIS BOS

Het klein getal werklieden dat in de jaren rond 1870 besloot toe te treden tot de Amsterdamse afdeling van de zogeheten Eerste Internationale nam daarmee een riskante stap. Zij trotseerden niet alleen de afkeuring van familieleden, buurtgenoten en collega's, maar kregen al snel te maken met ontslag, vermelding op zwarte lijsten van patroons, vervolging door politie en justitie en niet zelden ook met fysiek geweld. De vroege socialisten stonden bovendien vrijwel weerloos tegenover de enorme weerstanden die zij opriepen. Kiesrecht en politieke invloed hadden zij niet, toegang tot de pers en vergaderlokalen moest moeizaam veroverd worden en de financiële reserves van hun eigen vakverenigingen en coöperatieve ondernemingen waren volstrekt onvoldoende om alle slachtoffers op te vangen.

In deze voor de betrokken socialisten weinig bemoedigende toestand zou pas in de laatste jaren voor de eeuwwisseling wezenlijke verbetering komen. De Eerste Internationale was toen al lang ontbonden en haar opvolger in Nederland, de Sociaal-Democratische Bond (SDB) van F. Domela Nieuwenhuis, werd in 1894 verscheurd door een richtingstrijd waaruit P. J. Troelstra's Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) voortkwam. Deze laatste zou uiteindelijk een haar steeds betwiste, maar nimmer werkelijk bedreigde rol als hoofdstroom van de socialistische arbeidersbeweging gaan vervullen en daardoor tevens in staat worden gesteld een zwaar stempel te drukken op de historiografie van de eigen voorgeschiedenis. De periode tot aan 1894, jaren waarin de Amsterdamse socialisten zich verenigden in achtereenvolgens de Internationale en SDB, kwam te boek te staan als een tijdperk van ongericht en chaotisch zoeken naar de juiste weg. Het ontbreken van een disciplinerende organisatie en bijbehorend ideologisch kompas zou in de 'oude beweging' de weg vrij hebben gemaakt voor tal van 'hanige, ietwat onbekookte' naturen, goedkope moppentappers en zelfs propagandisten bij wie 'elke notie van goed en kwaad' ontbrak¹.

Toch had juist dit wanordelijk en rumoerig gezelschap van onbekookte naturen, grappenmakers en onfatsoenlijken zonder ook maar de geringste kennis van de socialistische klassieken in Amsterdam een kwart eeuw lang een hechte gemeenschap van geduchte klassenstrijders gevormd. Formele organisatiestructuren en nauw omschreven geloofsartikelen waren derhalve kennelijk geen noodzakelijke voorwaarden voor een levensvatbare socialistische arbeidersbeweging. Heroverweging van het publieke optreden van deze vroege socialisten doet vermoeden dat vorm en

¹ W. H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Amsterdam, 1905) I, 381; II, 187, 191; vgl. H. te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis', in: E. O. G. Haitsma Mulier, L. H. Maas, J. Vogel, ed., *Hel beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum, 2000) 245-259, aldaar 253-256.

inhoud van handelen grotendeels werden bepaald door een samenhangend complex van factoren waarin eer, schande en reputatie een hoofdrol speelden.

Daarmee sloten de socialisten aan bij een mentale wereld die sinds eeuwen bestond en zeker in de massa van het mindere volk zijn invloed nog krachtig deed gelden. Zoals in voorgaande eeuwen de worstelaars en vuistvechters op de bruggen van Venetië, de deelnemers aan periodiek uitbrekende oproeren in Holland en de mes-sentrekkers en bekkensnijders in de tapperijen van Amsterdam, zo streden ook de vroege voorvechters van het socialisme eerst en vooral om het behoud van hun eer door hun wederstrevers met schande te overladen². Deze mentale gesteldheid lijkt, tenminste tot aan het einde van de negentiende eeuw, de onderlinge saamhorigheid en het weerstandsvermogen van de socialisten tegenover een vijandige buitenwereld naar volle tevredenheid te hebben geschraagd. Pas in de twintigste eeuw zouden deze functies door het 'wetenschappelijk' socialisme van de 'moderne' arbeidersbeweging worden vervangen.

Een man die onder de vroegste socialisten in Amsterdam van meet af aan op de voorgrond trad en bovendien lang genoeg zou leven om 'zijn' beweging in de strijd met de SDAP ten onder te zien gaan, was Klaas Ris (1821-1902). Bij leven al genoot deze ongeschoolde werkmansvermaardheid om zijn veelal ludiek en provocerend optreden. Al in 1864 publiceerde Multatuli een vraaggesprek met Klaas Ris en een overzicht van diens inkomsten en uitgaven in de tweede bundel *Ideën*. De talloze door Ris zelf geschreven brochures, rekwesten en ingezonden brieven en zijn regelmatig optreden in openbare vergaderingen maakten Klaas Ris tot een bekende Amsterdammer over wiens denkbepalen en optreden relatief veel bronnen bewaard zijn gebleven³. Leven en werken van Klaas Ris zijn daardoor bij uitstek geschikt voor een nadere analyse van de rol die eer, schande en reputatie in de vroege socialistische arbeidersbeweging van Amsterdam speelden.

'Ben ik toch geen Nederlander'?

In 1821 geboren in het gezin van een doopsgezinde visser, bracht Klaas Ris zijn kinderjaren met achttien broers en zussen door in de Zaanstreek, waar hij al op tienjarige leeftijd uit werken mocht. Als knechtje op een papiermolen verdiende de kleine Klaas toen met werkdagen van twaalf uur een dubbeltje⁴. Na een zestal jaren als soldaat zijn brood te hebben verdiend, belandde hij in 1846 in Amsterdam. Hij

2 R. C. Davis, *The war of the fists. Popular culture and public violence in late Renaissance Venice* (New York [etc], 1994); R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982); P. Spierenburg, 'Knife fighting and popular codes of honor in Early Modern Amsterdam', in: *Idem*, ed., *Men and violence. Gender, honor, and rituals in Modern Europe and America* (Columbus, 1998) 103-127.

3 Dertien brochures van Ris zijn bewaard gebleven in het Gemeentearchief Amsterdam, Convoluut H 433. Verslagen van zijn redevoeringen in het Amsterdamse politieearchief, alsmede in het *Algemeen Handelsblad, De Werkman en Recht voor Allen*. Interview en budget in: Multatuli, *Volledige Werken*, III (Amsterdam, 1973) 121-124.

4 Tenzij anders vermeld zijn biografische gegevens ontleend aan: J. M. Welcker, 'Klaas Ris', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, V (Amsterdam, 1992) 226-232.

moet er op zoek zijn gegaan naar werk, maar vond er zijn Anna Maria Lunden, met wie hij het volgende jaar trouwde. Het waren crisisjaren van massale werkloosheid, hoge voedselprijzen en toenemende sociale onrust. Klaas Ris wist zich er door te slaan, mede door zich te wenden tot het geloof zijner vaderen, althans tot de Armenkamer van de Verenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam. Een bewaard gebleven schriftelijk verzoek om onderstand van de hand van Klaas Ris, toont om te beginnen dat hij al eerder in persoon had aangeklopt en de deur was gewezen:

Daar ik mij niet in perzoon bij u dient te verwoegen en mijn den noot nog meer en meer dwingt, zoo wens ik dat uedele deezen wijzig letters wil inzien het is mijn niet uyt hebzugt dat ik u hulp en raat inroep maar uyt waragtig armoet⁵.

De 'waaragtige armoet' dwong de werkloze Ris, ondertussen vader geworden van de eerste van vijf dochters, de komende jaren te blijven aandringen op ondersteuning. De doopsgezinde broeders hielpen Ris in de barre jaren rondom 1848 herhaalde malen aan werk en gaven bovendien een ruim voorschot om gereedschap van te kopen. Toch kwamen zij van Klaas Ris niet af. Wel werden de aantekeningen over Ris in het Armenregister met het verstrijken der jaren bondiger en norser van toon: 'In den winter van 1848/49 vervolgt hij den Kamer onophoudelijk om noodpenningen', 'Zoo meede in 1850'. Pogingen van het Armbestuur de oplopende kosten te verhalen op de doopsgezinde gemeenten van Haarlem, Wormer en Jisp lijken op niets te zijn uitgelopen: daar was men waarschijnlijk allang blij van de veeleisende Ris te zijn verlost⁶.

Opvallend is wel dat Klaas Ris in zijn aanhoudend verzoeken om ondersteuning nimmer blijk gaf van de te verwachten deemoed. Overtuigd leek hij te blijven, niet alleen van zijn goed recht op onderstand, maar ook van zijn bij alle armoede en gebrek onverminderde eigenwaarde. Niemand minder dan Multatuli zou jaren later, tijdens een spreekbeurt in de Zaanstreek, verhalen van een veelzeggend optreden van Ris ten huize van de bekende Amsterdamse filantroop W. H. Suringar. Ook bij hem klopte Ris aan om hulp, maar de ontvangst was nogal koel geweest:

'Waar heb je gezeten?' klinkt het barsch. 'Ik heb niet gezeten, ik ben geen dief of moordenaar,' luidt het antwoordt, en hij zet den Heer Suringar eens op zijn plaats, die elkeen die bij hem kwam, voor een ontslagen gevangene hield⁷.

Multatuli moet het een prachtig verhaal hebben gevonden: een eenvoudig man uit het volk, die zich door een aanzienlijke mijnheer als Suringar niet in een hoek liet drukken. Gezien de wijze van optreden die Ris zijn leven lang trouw bleef, is het niet eens onaannemelijk dat het gesprek werkelijk zo heeft plaatsgehad.

5 Klaas Ris, brief aan bestuur doopsgezinde gemeente te Amsterdam, s. I. [Amsterdam] s. a. [c. 1848]. Gemeentearchief Amsterdam, Archieven van de doopsgezinde gemeente. Verzoeken om ondersteuning, 1828-1859.

6 GAA, Archieven doopsgezinde gemeente. Register van bedeeden. Deel D, f. 63.

7 Multatuli, *Volledige werken*, XIX (Amsterdam, 1989) 916-917.

Klaas Ris schaamde zich niet voor zijn armoede en de maatschappelijke rampspoed die hem en de zijnen trof. Hij lijkt er zelfs een zeker trots zelfbewustzijn aan te hebben ontleend. Tegenover de heren van de Parlementaire Enquêtecommissie die in 1886-1887 de 'sociale questie' onderzocht, gaf hij daarvan onomwonden blijk:

Stel u voordat ik vijf, zes kinderen bezit, en ik geen zolen onder mijne schoenen heb, wat moet ik doen? Ik mag niet bedelen, en werk is er niet. Ik mag niet eens op mijn kamer gaan zitten doodhongereren, omdat de huisbaas dat niet hebben wil. Ga ik op straat zitten, dan komt de politie er tegen op. Ben ik toch geen Nederlander? Heb ik geen recht om te leven, welnu, maak mij dan af als een ziek stuk vee. Doet men dit niet, dan moet men mij de middelen geven om te kunnen leven⁸.

Een uitval als deze lijkt typerend voor de dubbelzinnige omgang van Ris en andere vroege socialisten met hun eigen maatschappelijke positie. Die werd liefst verwoord in sterk larmoyante termen ('geen zolen onder mijne schoenen', 'doodhongereren', 'een ziek stuk vee'), maar was tegelijkertijd iets om trots op te zijn. Armoede en gebrek waren niet langer een schande, maar een toestand waaraan het recht kon worden ontleend om eisen te stellen: 'dan moet men mij de middelen geven om te kunnen leven'. Met deze stijlfiguur, een combinatie van melodrama en zelfbewustzijn, zette Klaas Ris de toon voor vele generaties socialisten⁹.

Een lastige pijpvoerder

De doopsgezinde gemeente van Amsterdam wist Klaas Ris uiteindelijk in 1850 aan een vaste betrekking te helpen bij de doopsgezinde houtzaagmolenaar H. E. van Gelder. Ris kon er met zijn gezin vrij wonen en kreeg bovendien gratis brandhout. Zo nu en dan vond hij in deze jaren extra verdiensten als 'pijpvoerder' bij de Amsterdamse brandweer. In die functie zou het lastig karakter van de Zaanse molenaarsknecht pas echt tot gelding komen.

Niet gehinderd door zijn nederige positie of schamele schoolopleiding debuteerde Klaas Ris in april 1864 als schrijver. Dat een werkmans schreef, was in die dagen al hoogst uitzonderlijk, maar de toon die Klaas Ris in zijn eersteling 'Een man een man! Een woord een woord' ! Wat is een brandmeester anders dan een sjouwerman?' durfde aanslaan, was werkelijk ongehoord. Ris beschouwde de bevelvoerende brandmeesters als volstrekt nutteloze figuren, die slechts in de weg liepen en op een makkelijke manier hun premies in de wacht sleepten, zonder zelfs maar het minste risico te lopen. Nu zullen ongetwijfeld meer spuitgasten er zo over hebben gedacht, maar Klaas Ris schreef het op, liet een brochure drukken en vermeldde zelfs zijn naam en adres op de omslag. Aan het slot van zijn schrijven maakte Klaas Ris de omkering van alle waarden

⁸ *Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 en naarden toestand van fabrieken en werkplaatsen* (S. 1. [s-Gravenhage,] s. a. [1887]) 84.

⁹ Zie bijvoorbeeld de verzamelde teksten van socialistische liederen uit de negentiende eeuw in: J. van de Merwe, *Gij zijt kanalie, heeft men ons verMetten.* 'Het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen' (Utrecht, Antwerpen, 1974).

compleet door vast te stellen dat: 'een Brandmeester verre beneden een spuitgast behoorde geplaatst te worden, — ja zelfs geplaatst diende te worden beneden een arme sjouwerman die met een kaartje bedeed wordt'¹⁰.

De toorn van Klaas Ris was gewekt door een ogenschijnlijk klein geschil over een premiebedrag dat hij nauwkeurig becijferde op 33 gulden en 34-en-een-halve-cent. Jarenlang zou Klaas Ris zijn strijd voor het recht van de Amsterdamse spuitgasten in het algemeen — en dat van pijpvoerder Ris in het bijzonder — op alle denkbare fronten en met een verbijsterende hardnekkigheid volhouden. De burgemeester wees zijn eis van uitbetaling echter van de hand, de wethouders sloten zich daarbij aan, de gemeenteraad, de brandraad en de rechter ook, maar Ris gaf niet op. Steeds weer greep hij naar de pen, schreef brochures over de kwestie, adressen aan de gemeenteraad, open brieven in de pers, brieven aan minister Thorbecke en zelfs aan koning Willem III¹¹. Om het geld kan het Ris onmogelijk meer te doen zijn geweest: de campagne heeft hem veel meer gekost dan zij ooit had kunnen opleveren. Gevolg van al zijn inspanning was slechts dat Ris oneervol ontslag kreeg.

Iedere nieuwe tegenslag in zijn vergeefs zoeken naar 'recht voor den werkman' werd in brochures en ingezonden krantenstukken breed uitgemeten. Zo werd zijn roepen om billijkheid een erezaak en hijzelf een bekende figuur in Amsterdam. Er was dan ook meer in het geding dan de private grieven van Klaas Ris tegen 'het brandwezen': naar eigen zeggen was Ris verwickeld geraakt in een gevecht tegen de 'binnenlandse slavernij'. Ris probeerde rond 1865 de Amsterdamse werklieden op alle mogelijke manieren wakker te schudden, en de misgelopen spuitpremies waren daarbij een welkom en aanschouwelijk argument. Van socialisme was in deze brandweerkwestie geen sprake, maar wel vormde zich rondom Klaas Ris een kring van mannen die — precies als hij — van hun hart geen moordkuil maakten.

Het groepje Amsterdammers dat in deze jaren met Klaas Ris optrok, bestond uit gelijkgestemde onruststokers die ieder zo hun eigen aanvaringen met autoriteiten achter de rug hadden. Slager Albert Hofman bijvoorbeeld, die als sergeant van de Amsterdamse schutterij oneervol ontslag kreeg vanwege zijn gebrek aan discipline, en de voormalige catechiseermeester Hendrik Huisman, die door de hervormde gemeente van Amsterdam op straat was gezet omdat hij het bestaan van een God ontkende. Net als Ris hadden zij hun eigen kwesties in brochures en ingezonden brieven breedvoerig en op hoge toon uit de doeken gedaan¹². Steeds werden daarin de

10 Klaas Ris, *'Een man een man! Een woord een woord!' Wal is een brandmeester anders dan een sjouwerman? Aanmerkingen omtrent het brandwezen te Amsterdam door een pijpvoerder die om zijne lastigheid omtrent het brandwezen, ontslagen werd. Voor rekening van den schrijver* (Amsterdam: [Gerh. Thom. Mohrman], [april] 1864) 8.

11 Klaas Ris, *'Een man een man! Een woord een woord!'; Idem, Daarvoor betaalt gij jaarlijks f 19,000 à J20.000* (S. 1. [Amsterdam], s. a. [1864]); *Idem, Waar zijn mijne regters?* (Amsterdam, s. a. [1865]); *Idem, Open brief aan mijnen raadselachtige vriend of niet-vriend R. R.* (Amsterdam, s. a. [1865]).

12 Kwestie Hofman: *Het geschil tusschen den kolonel J. Staats-Boonen en den sergeant A. Hofman ...* (Amsterdam: [Wed. Borleffs & Ten Have], 1858); Gerh. Thom. Mohrman, *Sta pal! Bemoeedigingswoorden ... aan den door onrecht en geweld miskenden en mishandelden onder-officier der Amsterdamsche schutterij: Albert Hofman* (Amsterdam: [Gerh. Thom. Mohrman], 1858); *Idem, Open brief... aan de kitteloorige hoofd-officieren der Amsterdamsche schutterij. Opgedragen aan den brutalen, dooven en dommen*

private grieven naar een algemener plan getild door de strijd om eerherstel centraal te stellen. Ook voor Amsterdammers die niet precies op de hoogte waren van de reglementen van brandwezen, schutterij of kerkenraad was eerherstel een begrijpelijk en navoelbaar streven. Wel was het eerherstel van Klaas Ris, Albert Hofman of Hendrik Huisman natuurlijk in de eerste plaats een strikt persoonlijke aangelegenheid, maar zij presenteerden hun streven consequent als een strijd om de eer van de volksklasse als geheel.

Deze in hun persoonlijke eer aangetaste 'volksvrienden' werkten onderling nauw samen, beraamden plannen voor de toekomst en ondersteunden elkaar bij de verkoop van brochures en het bijeenbrengen van gelden voor nieuwe rechtszaken. Juist uit deze kring rondom Ris kwamen rond 1870 de eerste voormannen van de Amsterdamse socialistische beweging voort en hun invloed was vanaf het begin onmiskenbaar.

Vanaf de oprichting van de Amsterdamse afdeling van de Eerste Internationale in 1869 bekleedden Klaas Ris, Albert Hofman en Hendrik Huisman er gedrieën een prominente positie en zouden erekwesities een hoofdrol gaan spelen in het zich ontwikkelende vocabulaire en actierepertoire van de socialisten. Daarbij toonden nieuwe rekruten zich al spoedig waardige leerlingen van pioniers als Klaas Ris. Eer en schande bepaalden daardoor nog lange tijd grotendeels de vorm en inhoud van de verschillende sociale relaties die de vroege Amsterdamse socialisten met elkaar en met hun omgeving aangingen.

Eer in stelling: socialisten versus Heren

Vertegenwoordigers van de betere kringen ontmoetten de socialisten uiteraard meestal als tegenstanders. Dergelijke conflictueuze relaties waren ouder dan de socialistische beweging en in hun confrontaties met 'Heren' als werkgevers en gezagsdragers konden de socialisten dan ook putten uit een bestaand repertoire. Het Amsterdamse werklidenvolk was gewoon de hogere standen periodiek te lijf te gaan met oproeren die stevast werden aangekondigd met hatelijke muuropschriften en oproerige briefjes. Van dergelijke teksten werd door de Amsterdamse politie, die het verschijnsel wijselijk waardeerde als een barometer van de publieke gezindheid, nauwkeurig aantekening gemaakt. In de bewaard gebleven spotliedjes, muurkreten en dreigbrieven kregen 'de rijken' en de burgemeester er gewoonlijk op een nogal persoonlijke en soms nauwelijks nog ter zake doende wijze van langs. Burgemeester C. J. A. den Tex bijvoorbeeld, die in 1876 de euvele moed had de Amsterdamse kermis af te schaffen, werd niet alleen verweten een 'ezel', 'smeerlap' en 'lamstraat' te zijn, maar ook een 'scheele sodemieter' en zelfs een 'landverrader'. De afschaffing van de kermis werd door velen ervaren als een inbreuk op de 'rechten de volks' en sancties konden dan ook niet uit blijven. Ook die werden in geschrifte afgekondigd: 'Kermis moet er wezen, Kermis moet er

Amsterdamsche schultersraad f Amsterdam: [Gerh. Thom. Mohrman], 1858); *Idem, Staats Boonen! Staats Boonen! Och, arme kolonel!!!...* (Amsterdam: [Gerh. Thom. Mohrman], 1858); Kwestie Huisman: H. H. Huisman, *Adres aan den Eerwaarden Kerkenraad der Nederduitsche Hervormde Gemeente van Amsterdam* (Amsterdam: [Bij den schrijver], s. a. [1854]).

zijn anders slaan wij de ruiten bij de Burgemeester kort en klein. Want hij is een sodemieter¹³.

In roerige dagen als die van het Soeploodsoproer van 1835, het Damoproer van 1848 of het Kermisoproer van 1876 moesten inderdaad vooral de ruiten van de burgemeesterswoningen en overige stadspaleizen aan de Heren- en Keizersgracht het ontgelden. Het inslaan van de ruiten, veelal in combinatie met het stuktrekken van gordijnen, gold als een gevoelige rituele bestraffing. Aan ramen en gordijnen las men immers de status en reputatie van de bewoners af. Met het schenden van hun gevels werden de Amsterdamse machthebbers in volle openbaarheid vernederd¹⁴.

De socialisten weken van dit traditionele patroon niet wezenlijk af, al moest het voortaan klassenstrijd heten. In socialistische vergaderingen riep Klaas Ris uit, dat burgemeester en wethouders beter 'Burgemeester en Wetsverdraaijers' konden heten, en dat wanneer hij zijn gemoed zou volgen:

'hij huiverde om het te zeggen', die lui in hun nek zou pakken, hun door de glazen gooijen, zoodat zij in de Achterburgwal zouden terecht komen¹⁵.

Dat was ferme taal, maar tegelijkertijd voor veel Amsterdammers een bekend en welkom geluid.

Ook voor Klaas Ris bleef de Amsterdamse burgemeester steeds het favoriete slachtoffer. Daarom viel deze dan ook op zondag 11 augustus 1872 de eer te beurt, de eerste door Klaas Ris en de zijnen georganiseerde straatdemonstratie voor zijn deur te mogen verwelkomen. De burgemeester gaf wijselijk niet thuis, en Klaas Ris liet in een brochure weten, dat hij zijn vragen en grieven graag mondeling had willen toelichten, maar:

nadere informatie leerde mij dat de Burgemeester zijn werkweek zo'n gering aantal uren bedraagt, dat ik al op het werk ben als de burgemeester op het stadhuis aankomt, en nog altijd werk als de burgemeester al lang weer naar huis is¹⁶.

Deze hoon had met de eigenlijke zaak natuurlijk weinig te maken, maar het deed voor de goede verstaander wel degelijk afbreuk aan de eer en reputatie van een gezags-

13 GAA, Politiearchief. Correspondentie Letter M, 1876, diverse rapporten uit de secties, augustus-september 1876.

14 I. Cieraad, 'Nederland: een bewoond gordijn. Een symbolische analyse van de rol van het gordijn in het Nederlandse interieur', *Textielhistorische Bijdragen*, XXXVII (1997) 12-40, aldaar m. n. 23-27. J. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1991) 65-67, 72-74, 86, 244-245; Openbare vernedering door vernieling van huis en interieur ook in: Dekker, *Holland in beroering*, 86-88.

15 GAA, Politiearchief, Corr. Letter M 1872, nr. 284. Insp. Hazenberg, mededeling aan Hoofdcomm., 13 oktober 1872. Over charivareske confrontaties met lokale autoriteiten ook: E. P. Thompson, 'Rough music', in: *Idem, Customs in common* (Londen, 1991) 467-538, aldaar 517.

16 K. Ris, *Adres ingezonden aan den Burgemeester van Amsterdam inhoudende vragen en grieven. Naar aanleiding van den lautsten optocht, onder leiding van K. Ris en J. S. van der Hout* (Amsterdam: [K. Ris], september 1872)8.

dragers als burgemeester Den Tex. Dat Klaas Ris weinig respect toonde voor gezagsdragers en andere 'grrroote Heeren', bleek op vrijwel iedere pagina van zijn brochures. Schrijvend over zijn tegenstanders, of dat nu brandmeesters, gemeenteraadsleden, burgemeesters, rechters of de leden van de Tweede Kamer waren, werden adjectieven als 'eerbiedwaardig', 'rechtvaardig' en 'eerlijk' steevast ondersteboven afgedrukt.

Wanneer de klassenvijand in zijn eer werd aangetast, gebeurde dat nog lang bij voorkeur op het persoonlijk vlak en liever met private dan met publieke aangelegenheden. De socialisten werden niet moe hun gehoor ervan te doordringen dat de hogere standen uitblonken in schandelijke ondeugden als kansspelen, wijndrinken en on-tucht¹⁷. Des te meer indruk moest het maken wanneer een 'heer' vrijwillig afstand deed van zulk een leven van louter geneugten. Wie uit de burgerij afdaalde om zich te scharen in de rijen van het strijdend volk, kon bij voorbaat rekenen op een erepositie. Zelfs Multatuli, die wel een dwarsligger was maar bepaald geen socialist, moest zich het eerbetoon van dankbare rode werklieden bij herhaling laten welgevalen.

Naast Douwes Dekker heeft niemand zulke sterke gevoelens van verering opgewekt als de afvallige dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De liefde voor zijn persoon kende soms nauwelijks grenzen, zeker nadat een veroordeling tot een jaar celstraf in 1887 zijn martelaarsrol nog had benadrukt. De ontvangst in het Amsterdamse Volkspark op 4 september 1887, na de vervroegde vrijlating, werd dan ook een indrukwekkend eerbetoon. Het verslag in *Recht voor Allen* laat zien hoe de Amsterdamse socialisten elkaar trachtten te overstemmen in blijken van liefde en trouw aan de voorman, die kaalgeschoren en vermagerd terugkeerde aan het hoofd van zijn schare:

Geheel het Park door strooide een rij meisjes hem bloemen voorde voeten, een jubelgeschal, dat haast tot in de wijken der bourgeoisie kon worden gehoord, vervulde de lucht, slechts afgewisseld door het snikken van vrouwen en de vloeken van verontwaardiging der mannen ... en Nieuwenhuis betrad de in een bloementuin herschapen estrade ... wij werden een oogenblik verbijsterd, de zaal dreunde van het gejuich, de muziek speelde de Marseillaise en een dichte bloemenregen daalde neder uit onzichtbare handen gestrooid.

Vanuit het publiek werd Domela overladen met geschenken: een kruis van bloemen, kransen en namens de Gentse arbeiders zelfs een heuse kroon:

De moedige jongens van de schermclub voegden aan hun krans de trotsche verklaring toe, dat ze bereid waren zich op te offeren in al wat de partij betreft en de vrouwenvereniging liet bij hare bloemen wraak zweren voor het doorgestane leed¹⁸.

Een zo mogelijk nog roerender eerbetoon was Domela al ruim een jaar eerder gebracht, toen hij op 4 juli 1886 in hetzelfde Volkspark afscheid nam van zijn Amsterdamse aanhangers. Terwijl hij in de grote zaal het woord voerde over zijn aanstaande ker-

17 Vgl. A. Hall, *Scandal, sensation and social democracy. The SPD press and Wilhelmine Germany 1890-1914* (Cambridge etc., 1977).

18 Verslag *Recht voor Allen*, geciteerd in: W. H. Vliegen, *Dageraad*, I, 325, 326.

kering, had buiten in de tuin een schot geklonken. De socialistische behanger Johan Herman Geel miste politiecommissaris J. D. Stork op een haar, en zou voor jaren achter de tralies verdwijnen. Zelf zag Geel de mislukte moordaanslag als een alleszins gerechtvaardigde poging de schanddaad van Domela's veroordeling te wreken: 'onze zaak vordert het'. De socialisten vielen hem daarin van harte bij en zouden jarenlang campagne voeren voor de vrijlating van hun moedige 'kampioen der vrijheid'¹⁹. Het jaarverslag van SDB over het roerige jaar 1886 constateerde dat steeds meer socialisten voor korte of lange tijd achter de tralies waren verdwenen, maar stelde ook vast dat de betekenis van zulke gevangenisstraffen was veranderd: 'Wat vroeger een schande zou zijn geweest, wordt nu een eer'²⁰.

Inderdaad werd in de 'oude beweging' de status van een socialist een tijd lang afgemeten aan het aantal malen dat hij door de politie was opgebracht en de tijd die hij in de kerker had doorgebracht.

Eer in stelling: socialisten versus werklieden

Veelvuldiger dan met 'heren', kregen de eerste socialisten te maken met weerstand vanuit hun naaste omgeving, gevormd door andere Amsterdamse werklieden. Brede lagen van de Amsterdamse arbeidersklasse bleven doof voor de lokroep van een socialistische toekomst. Dezulken verkozen bijvoorbeeld het oog gevestigd te houden op eerbiedwaardige instituten als kerk en koning, of zagen meer heil in het hervormingsstreven van een nieuwe lichtung liberalen die na 1870 van zich deed spreken. Weer anderen bleven onverschillig onder alle politieke ophef die het optreden van socialisten en hun tegenstanders onder werklieden veroorzaakte.

Welke rol eer en schande speelden in de onderlinge omgang van socialisten en niet-socialistische werklieden, werd met name in perioden van sociale onrust duidelijk. Over en weer werd dan getracht de tegenstander middels publieke bespottung en openlijke geweldpleging te vernederen. Veel inspiratie kon daarbij worden geput uit een vanouds bestaande praktijk van charivareske rituelen. Al tijdens de eerste 'moderne' staking in Amsterdam, die van de scheepstimmerlieden op de Oostelijke Eilanden in het voorjaar van 1869, werden werkwillige collega's door grote groepen vrouwen bij de Oosterkerk opgewacht om te worden uitgejoeld, met stenen gegooid en in het gezicht geslagen. Daarmee werd opnieuw aangeknoopt bij de gewoonte van eerdere generaties handwerkslieden in Holland, die tijdens stakingen in de achttiende eeuw bereidheid om door te werken bestraffen met een openbare 'vuilverklaring'²¹. Overigens verbindt Dekker mijns inziens te verregaande conclusies aan het incidenteel gebruik van termen als 'laviij', 'grève' en 'strike' door tijdgenoten: 'Nederlandse arbeiders zochten in 1869 en volgende jaren hun voorbeeld dan ook niet in het eigen verleden, maar in het buitenland' (19). In *De Werkman* was in 1869 wel degelijk sprake

19 D. Bos, 'Johan Herman Geel. Schutter uit Fatsoen', *Onvoltooid Verleden* (juni 1998) iii, 46-52.

20 Geciteerd in: Vliegen, *Dageraad*, I, 219

21 R.M. Dekker, 'Getrouwe broederschap'. Organisatie en acties van arbeiders in pre-industrieel Holland', BWGN, CIII (1988)i, 1-19, aldaar 12-14.

van 'werkstaking', terwijl Amsterdamse kleermakers al in 1865 bekend maakten 'den Arbeid gestaakt' te hebben²². Dat bij de aanvallen op werkwillige scheepstimmerlieden in 1869 juist de vrouwen voorop gingen, was niet alleen in overeenstemming met de traditionele rolverdeling tijdens oproeren maar moet de vernedering voor hun manlijke slachtoffers nog pijnlijker hebben gemaakt. Enkele werklieden die om politiebescherming verzochten, deden dat volgens het rapport van een brigadier van politie niet uit angst voor een pak slaag, maar voor het geval 'zij mogen worden beledigd door anderen'²³.

Bij het te schande zetten van stakingsbrekers en andere verraders van de 'heilige rechten des volks' was openbaarheid een cruciale factor. Die openbaarheid werd van oudsher gevonden in charivareske opstootjes op straat, maar al snel ook in het gebruik van de drukpers. Het Amsterdamse weekblad *De Werkman*, dat tussen 1869 en 1876 verscheen, gaf met enige regelmaat de namen door van werklieden die zich op een of andere wijze hadden misdragen. In het bericht van een succesvol verlopen staking in 1873 werd niet nagelaten de namen te noemen van drie 'lafaards' die aan het werk waren gebleven²⁴. Iets vergelijkbaars overkwam een suikerbakker die lid was geweest van een door Klaas Ris aangevoerde vereniging, en daarom ontslagen was. Alleen door 'asjeblijft te spelen' en zijn lidmaatschap op te zeggen, had deze A. W. Rosendahl weer aan het werk kunnen komen. *De Werkman* vond dat deze overloper, juist omdat hij eens 'een voorstander van de werkman is geweest' zich diep moest schamen: 'het ware ... beter dat hem een molensteen om den hals werd gedaan en in de diepte der zee geworpen'²⁵. Nog aan het begin van de twintigste eeuw verschenen in vakbondsorganen overlijdensberichten van voormalige kameraden die tijdens stakingen hadden doorgewerkt: niet echt overleden, maar wel van hun eer beroofd en maatschappelijk doodverklaard²⁶.

Omdat de Amsterdamse socialisten gedurende de hele negentiende eeuw steeds een minderheid in hun eigen omgeving zouden blijven, ontvingen zij zelf ruimschoots hun deel aan charivareske gewelddadigheden van collega's en buurtgenoten. Op dezelfde Oostelijke Eilanden waar de stakende scheepstimmerlieden en hun vrouwen zich zo geducht hadden geweed, werd nog geen driejaar later een groep socialisten door tientallen collega's gemolesteerd en onder gejoel en ketelmuziek de poort van de Rijkswerf uitgesmeten²⁷.

22 *De Werkman*, april-mei 1869, 2 ('WertetakingalsmiddeUotloonsverhooging'), A/££»imi *Handelsblad*, 30 mei 1865 (advertentie: 'Aan de geachte begunstigers der firma H. N. Hart').

23 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Brigadier J. H. Deppe [Hulpbureau Kattenburg], bericht 29 april 1869. *Idem*, Comm. 3e sectie, mededeling aan HB, 14 mei 1869; *Idem*, 20.30 uur; *Idem*, 21.00 uur; *Idem*, 20 mei 1869.

24 De betrokken patroon kreeg in hetzelfde bericht een twijfelachtig compliment; zelf was hij nog niet zo slecht, maar hij zou door zijn 'dierbare gade' aan de kluisters zijn gelegd. *De Werkman*, 25 januari 1873, 3.

25 *De Werkman*, 15 juli 1871, 4.

26 H. Peer, 'Stakingsleed', *Nieuwsbrief Vakbonds-historische vereniging*, maart 1997; Vgl. Thompson, *Rough music*, 519-520

27 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 115, diverse rapporten, april 1872. *De Werkman*, 20 april 1872, 3-4 en 27 april 1872, 1-2. De betrokken werklieden dreigden opmerkelijk genoeg met een heuse staking in geval de socialisten weer op hun werk zouden worden toegelaten.

De zeventigste verjaardag van Willem III werd in februari 1887 zelfs aanleiding tot een drie dagen durend oproer waarbij de boekhandels, bierhuizen en woningen van socialisten in Amsterdam het moesten ontgelden. Deze 'Oranjerfurie' werd door de socialisten direct opgenomen in het eigen epos van de worsteling tegen het laffe onverstand van misleide en dronken gevoerde klassengenoten. Het werd een verhaal vol heroïek en manmoedig standhouden, waarin nauwkeurig was vastgelegd welke geestverwant op welk moment van die drie dagen het zwaarst had geleden, en wie zich in moed bijzonder had onderscheiden²⁸. Socialistische bouwvakkers zouden na afloop, uit de restanten van het interieur van hun rode bierhuis De Leeuw van Waterloo, een heuse overwinningsszuil metselen.

Gezien de nauwkeurigheid waarmee de gebeurtenissen van de Oranjerfurie werden opgetekend, is het des te opvallender dat één aanval van de 'Oranjevrienden' in het vergeetboek is geraakt. Bij de socialistische boekhandel van Karel Antonie Bos in de Jordaanse Hazenstraat was de smaadbroschure over Koning Gorilla, beknopt *vie romancée* van koning Willem III, demonstratief achter het raam uitgesteld. Buurtbewoners hadden daarom tijdens de Oranjerfurie 's nachts de hele gevel van het huis met stroken oranje papier dichtgeplakt. Hoeveel ruiten een dag later bij Bos waren ingegooid werd in de socialistische canon opgenomen, maar de ludieke papierplakkerij was blijkbaar zo vernederend dat er liever geen woorden aan werden vuil gemaakt²⁹.

Stakingen en oproeren waren zelfs in het roerige Amsterdam geen dagelijkse gebeurtenissen. Regelmatiger confrontaties tussen socialisten en andere werklieden deden zich voor in openbare vergaderingen. In de jaren zeventig waren met name de bijeenkomsten van het met de liberalen samenwerkende Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond het strijdtoneel geweest, waar een klein groepje socialisten onder aanvoering van Klaas Ris steevast de orde kwam verstoren met luide interrupties en lastige vragen. Een jonge ooggetuige raakte diep onder de indruk van de wijze waarop Ris er het woord placht te voeren:

Ongedwongen, zonder aangeleerde kunstgrepen, stond hij te spreken. Zijn forsche figuur schuins naar het publiek gekeerd. Meestijds in een blauwen kiel, waarover een loshangend jasje, zijn pet in zijn linker hand, de rechter hand opgeheven, rolden de woorden, vol en zwaar van toon, over zijne lippen. Meestijds ironisch en scherp, maar vaak roerend door eene diep gevoelde overtuiging geleid³⁰.

Dat de gematigde werklieden van het ANWV zich dat allemaal in eigen huis moesten laten welgevallen was erg. Erger nog was dat Ris en de zijnen de vruchten plukten. Met geestige tegenwerpingen, ongezouten kritiek en veel bravoure bestreden zij fat-

28 R. A. Oosterhout, *De socialisten-slachting op het Waterlooplein* (Amsterdam, april 1887). *Idem*, *Een aarts-leugenaar. Het advies van burgemeester en wethouders op de adressen van K. A. Bos, P. J. Penning, getoetst aan de waarheid* (Amsterdam, april 1887). Vliegen, *Dageraad*, I, 261-214.

29 Het plakken van oranje papier vermeld in: *Algemeen Handelsblad*, 23 februari 1887.

30 Joan Nieuwenhuis in *Radicaal Weekblad*, 2 juni 1889, geciteerd in: J. J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen, 1973) 178.

soenlijke hervormers als meubelmaker B. H. Heldt en diens gastsprekers uit de liberale burgerij:

Men moet dat spreken van Klaas Ris gehoord hebben, om ten volle te kunnen begrijpen, hoe dat insloeg.... Het eerste gevolg daarvan was, een geweldige toejuiching die overging tot een ware strijdkreet, toen Ris, met zijn vervaarlijke stem, boven al dat gejuich uitriep: — Leve de sociaal-democratie — in toepassing³¹!

Juist in deze openbare vergaderingen van het ANWV wierven Ris en andere de voor mannen van de ter ziele gegane Internationale aanhang voor hun in 1878 op te richten Sociaal-Democratische Vereeniging, de kern van wat later de SDB zou gaan heten. Sleutel tot dit succes was zonder twijfel de wijze waarop het fatsoenlijk, omzichtig en matigend optreden van Heldt en de zijnen in een kwaad daglicht werd gesteld of belachelijk gemaakt. Het koersen op samenwerking met vooruitstrevende liberalen heette op zijn best een politiek voor 'slaapmutsen', maar werd, wanneer de gemoederen hoog opliepen, ook wel simpelweg verraad genoemd³².

Na een aantal jaren zag het ANWV zich zelfs genoodzaakt te stoppen met het organiseren van de lezingen. Niet omdat de belangstelling terugliep, maar omdat, naar voorzitter Heldt later opmerkte:

misbruik werd gemaakt van de gelegenheid om over het gesprokene inlichtingen te vragen of opmerkingen te maken, vooral door de sociaal-democraten. Dezen benutten de gelegenheid gewoonlijk om hun theorieën te propageeren en zij deden dat gewoonlijk op een wijze, welke den sprekers minder aangenaam moest zijn³³.

Dat het respectloos optreden van Klaas Ris en diens geestverwanten de liberale sprekers inderdaad minder aangenaam moest zijn, lijkt hoogst aannemelijk. Dat zij na 1877 hun lezingen voor werklieden moesten staken, laat zien hoe effectief zulk optreden kon zijn. Op de totale arbeidersbevolking van Amsterdam vormden de socialisten in de negentiende eeuw steeds een kleine minderheid en aangenomen mag worden dat hun Oranjegezinde, Godvrezende of liberale klassengenoten niet minder gevoelig waren voor begrippen als eer en schande. Het was niet de eergevoeligheid op zichzelf die sommige Amsterdamse werklieden tot het socialisme bracht, maar de specifieke vorm en inhoud die aan het eigen eerbegrip werd gegeven. Heldt en zijn medestanders verdedigden hun eer door juist niet met de socialisten op de vuist te gaan maar de provocaties van Ris en zijn vrienden op kalme, waardige wijze te negeren en zo hun fatsoen te bewaren. De heel wat minder fatsoenlijke Oranjevrienden uit de Willemsstraat en Jodenhoek daarentegen, bevochten tijdens de Oranjejurie hun eer op een wijze die in uiterlijke verschijning overeenkwam met die van de oproerige socialisten, maar die een volstrekt tegengestelde loyaliteit uitdrukte. De partijkeuze van de betrok-

31 J. A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten. Bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland* (Zeist, 1933) 3.

32 Bijvoorbeeld door schoenmaker A. H. Heijer, een goede vriend van Klaas Ris, in een bijeenkomst in december 1876. *De Werkman*, 30 december 1876, 1-2; Vgl. S. Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam, 1997) 125-133.

33 B. H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond. 1871-1896* (Leeuwarden 1896) 40, noot.

ken werklieden stond niet los van de specifieke betekenis van wat zij als hun eer beschouwden. Wie er een eer in schiep als beschaafd en fatsoenlijk werkmán door het leven te gaan, koos allicht voor het ANWV, wie zijn eer verbond met die van vorst en vaderland sloeg bij socialisten de ruiten stuk en wie opstandigheid en verzet tegen de heersende machten als zijn goed recht beschouwde, schaarde zich achter de rode vaan.

Eer in stelling: socialisten onderling

Ook in de kleine kring van geestverwanten bleven eer en reputatie lange tijd de onderlinge verhoudingen domineren. Hoewel die verhoudingen en de onderlinge taakverdeling formeel geregeld waren in statuten en reglementen, werd de rangorde in de praktijk veelal bepaald door het aanzien dat de socialisten bij hun kameraden wisten te verwerven. Alleen daardoor kon een man als Klaas Ris zich handhaven, ook toen in de jaren na 1880 een nieuwe generatie Amsterdamse socialisten op de voorgrond trad. Die generatie mocht belezener zijn, een begaafder pen voeren en vanaf het spreekgestoelte dieper inzicht verwoorden, in dienstjaren en reputatie moest zij het nog altijd afleggen tegen mannen als Klaas Ris.

Klaas Ris dankte zijn schijnbaar onaantastbare positie als patriarch van de beweging vooral aan zijn ontslag als houtzaagmolenaarsknecht. In december 1875 was zijn oude patroon H. E. van Gelder overleden, de man die hem 25 jaar eerder op aandringen van de doopsgezinde gemeente in dienst had genomen. De houtzagerij werd weliswaar voortgezet door diens zoon maar die accepteerde, anders dan de vader, niet dat Ris zich op maatschappelijk gebied bleef roeren. In de nasleep van het Kermisoproer, in de laatste maanden van 1876, deed Ris echter weer luidkeels van zich horen, met gevolg dat hij voor de keuze werd gesteld zijn betrekking of de beweging vaarwel te zeggen. Erg lang lijkt Ris niet te hebben getwijfeld.

Op zondag 5 november 1876 sprak Ris voor een zaal vol verontwaardigde Amsterdamse werklieden over zijn dreigend ontslag. Een politespion trotseerde de 'vloed van Godslasteringen' waarmee vanuit het publiek gewaarschuwd werd voor de 'vermomde politie' en kon daardoor verslag doen:

Ris verklaarde [...] dat zijn patroon hem met ontslag had bedreigd voor het geval hij nog langer volksleider bleef, doch dat hij dien patroon had doen kennen, dat hij zich aan de heilige zaak zou blijven wijden en hij voor die bedreiging niet zou terug deinsen³⁴.

Met zijn 55 jaar stond molenaarsknecht Ris na ruim een kwart eeuw trouwe dienst op straat. Brodeloos raakte hij echter niet. Door zijn toewijding aan de 'heilige zaak' en trotse halsstarrigheid tegenover zijn patroon, verwierf Klaas Ris de hoge achting van zijn vrienden. *De Werkman* berichtte uitvoerig over de nieuwe 'kwestie' waarin Ris verzeild was geraakt, en riep op hem te ondersteunen:

34 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 454. Comm. H. Steenberg, bericht aan Hoofdcomm., Amsterdam 6 november 1876.

Bekend is dat 'onze 'KLAAS RIS' voor het dilemma (de keuze) geplaatst werd van vrijheid of dwang en nog wel de meest gewetenlooze dwang. Zoals het iederen braven werkman past, heeft hij natuurlijk de vrijheid ... de eerepalm gegeven.... En nu, aan den avond van zijn leven, met een grijzen kop, broedeloos gemaakt te worden met vrouw en kinderen, jongens, ik zeg het u, daar behoort moed toe³⁵.

De geestverwanten werd voorgehouden dat het een ereplicht was Ris en de zijnen van de ondergang te redden, en dat gelukte dan ook wonderwel. Vrienden timmerden een karretje, kochten trechters, een voorraad petroleum en een mak ezelinnetje en Klaas Ris begon zijn tweede loopbaan als petroleumventer.

Op zijn ronde langs de klantenkring die gevormd werd door de huisvrouwen van zijn kameraden, werd Ris niet alleen een bekende straatfiguur, maar ook de informele verbindingsman van de beweging. Van deur tot deur trekkend en overall een praatje makend, verkeerde Ris nu bovendien naar eigen zeggen 'dagelijks onder het werkvolk' en wist daarom 'nog beter dan vroeger' welke toestanden er heersten³⁶. Zo werd Ris de schakel tussen suikerbakkers uit de Jordaan en scheepsbouwers van de Oostelijke Eilanden, tussen timmerlieden uit de Pijp en metselaars uit West. Die rol was hem, praatgraag en makkelijk in de dagelijkse omgang, op het lijf geschreven.

De klanten van Ris smaakten bovendien het genoegen hun ereschuld aan de ontslagen volksvriend in te lossen: met iedere verkochte kan petroleum werd de klassenvijand een nieuwe hak gezet. De onderlinge hulp aan geslachtofferde kameraden was een belangrijke bron van trots voor de beweging, en Klaas Ris zou steeds een der voorname begünstigden blijven. Dat dergelijke vormen van onderling hulpbetoon met succes konden worden ingezet, moet niet weinig hebben bijgedragen aan de aantrekkingskracht van de socialistische beweging. Het leek een geruststellende gedachte, in een tijd dat socialistische werklieden hun openbaar optreden regelmatig met ontslag en permanente werkloosheid beloofd zagen.

Lang voor zijn overlijden was Klaas Ris een om zijn onverzettelikheden en grappen legendarische figuur geworden. Over gebrek aan eerbied in eigen kring had hij niet te klagen. Socialistische boekhandelaren verkochten zijn portret, samen met dat van mannen als Marx, Domela Nieuwenhuis en Multatuli. In zijn laatste jaren, toen het petroleumventen te zwaar was geworden, leefde Ris onbezorgd van de giften die zijn geestverwanten blijmoedig offerden³⁷.

Voor de populariteit die Klaas Ris onder geestverwanten genoot, was waarschijnlijk niets zo belangrijk als zijn gevoel voor humor. Die humor mocht dan weinig fijnzinnig zijn, het publiek waarvoor Klaas Ris optrad was dat welbeschouwd evenmin. Succes boekte hij er in ieder geval wel mee, bijvoorbeeld wanneer hij burgerlijke drankbestrijders, in een brochure die was opgedragen 'aan alle weldenkende drinkers en liefhebbers

35 H. Timmer, 'Aan de werklieden van Amsterdam', *De Werkman*, 23 december 1876, 2-3.

36 *Enquête* [1&&7], 83.

37 De giften werden in de pers verantwoord, bijvoorbeeld: *De Vrije Socialist*, 21 augustus 1901, 4. Een advertentie waarin het portret van Klaas Ris als 'nog voorradig' wordt aangeboden (door niemand minder dan Johan Herman Geel, de behanger die in 1886 vergeefs op commissaris Stork had geschoten), in: *De Vrije Socialist*, 13 november 1901, 4.

van vrouwen', voorhield dat de werkman veel meer geld kwijtraakte aan zijn vrouw dan aan de jenever, maar dat dat toch geen reden was om dan maar de vrouwen af te schaffen³⁸.

Instemming moet Ris ook van zijn lezers uit de volksklasse hebben geogst, toen hij in antwoord op onheilpredikende medici de gevaren van jenever bagatelliseerde: 'Mij ten minste heeft het matig gebruik van jenever nimmer mijne gezondheid benadeeld'³⁹.

Voor de dure plannen van de gemeente Amsterdam voor een nieuw Beursgebouw, het Rijksmuseum en de Stadsschouwburg had Ris in 1873 weinig waardering. De oude Beurs, onderdak voor 'groothandelaren en beursschaggers, dobbelaars in het groot', was nog goed genoeg:

De Beurs is genoegzaam van lucht en licht voorzien en staat hoog en droog. Veel hokken daarentegen, die door menschen bewoond worden, moeten den ganschen dag met kunstlicht worden verlicht, daar lucht en licht beiden en tegelijkertijd met de bewoners één ingang hebben. Alleen het water baant zich een andere weg, zowel bij nacht als bij dag⁴⁰.

De bouw van het nieuwe Rijksmuseum en een Stadsschouwburg aan het Leidseplein waren al evenzeer weggegooid geld: het volk zou de toegangsprijzen nooit kunnen betalen, en bovendien, zo vroeg Ris zich af: wie heeft er wat aan die schilderijen? Nee, dan was het maken van lucifers ook een kunst, en nog een stuk nuttiger bovendien. Het 'burgerlijk' beschavingsoffensief dat de arbeidersklasse wilde laten delen in de zegeningen van de bestaande cultuur, was toen al ruimschoots op gang gekomen. In een latere fase zouden de socialisten zich enthousiast aansluiten bij de bonte schare van volksverheffers en cultuurverspreiders, maar aan Klaas Ris en zijn publiek was hun boodschap nog niet besteed.

Voor de rekrutering van nieuwe socialisten waren teksten als die van Ris tegen het Rijksmuseum en de Schouwburg, waarin een trots zelfbewustzijn gepaard ging met een demonstratief vertoon van respectloosheid, van veel groter belang dan een geleerde verhandeling over de meerwaarde en de ontwikkelingswetten van het kapitaal. Het is daarom geen toeval dat Klaas Ris juist met zijn ongepolijste, nogal boertige humor school heeft gemaakt. In zijn rol als conferencier en *practical joker* werd hij later door jongere Amsterdammers als 'Roode Duivel' Louis Maximiliaan Hermans en 'Schutter op klompen' Abraham Mozes Reens met veel succes nagevolgd⁴¹. Toeval is evenmin dat de latere SDAP voor een dergelijk optreden weinig waardering meer

38 [Klaas Ris], *Vrouwen zijn gevaarlijker dan sterken drank. Open brief aan bestuurderen der Vereeniging tot afschaffing van sterken drank en verder opgedragen aan alle weldenkende drinkers en liefhebbers van vrouwen* (Amsterdam: [K. Ris], s. a. [1864]) 7.

39 [Klaas Ris], *Is Neêrlands moed jenever moed? Dan vivat de jenever! Open brief aan het bestuur der afschaffing van sterken drank (Afdeling Amsterdam) door een lid van de matigheid. Voor rekening van den schrijver.* (Amsterdam: [K. Ris], 1864) 9.

40 K. Ris, *Adres of protest ingezonden aan den Gemeenteraad van Amsterdam tegen het aannemen van een plan van B. &W. lot het aangaan eener leening van f14.000.000 voor stads-werken* (Amsterdam: [K. Ris], oktober 1873)4, 6-7.

41 H. Hendriks, 'De geschiedenis van de Roode Duivel', in: *Engelbewaarder Winterboek* (Amsterdam, 1979) 169-192. S. Bloemgarten, 'Abraham Mozes Reens: een vergeten rebel', *Levend Joods geloof*, XXII (1977) 1-3.

kon opbrengen. Hermans werd weliswaar in genade aangenomen als lid en bracht het zelfs tot afgevaardigde in de Eerste Kamer, maar hij staaakte zijn grappenmakerij dan ook met onmiddellijke ingang. Reens zou nooit tot de SDAP toetreden en in een necrologie bij zijn overlijden in 1930 schreef het sociaal-democratisch dagblad *Het Volk* over de man die er als eerste in was geslaagd het socialisme onder de Amsterdamse joden te propagieren:

Persoonlijk was Reens een aardige kerel en een braaf mensch, maar zijn als socialistisch bedoelde actie had geen waarde. Hij beschikte over een behoorlijke dosis volkshumor, maar zijn optreden was te weinig gefundeerd om iets blijvends te bewerken. Boven het vrolijke, echt-Amsterdamsche 'standje' kwam hij nimmer uit⁴².

Consequent was dit hameren op de noodzaak van 'gefundeerd optreden' en de waarde-loosheid van elk ander soort actie wel, maar van respect voor de wegbereiders getuigde het niet.

In de 'oude beweging' was onmiskenbaar meer ruimte voor het wat ongebonden en soms onconventioneel gedrag van mannen als Ris, Hermans en Reens. Zijn aanzien en reputatie veroorloofden Klaas Ris dingen die van een ander niet geaccepteerd zouden zijn. Zo zou hij eens tijdens een saaie toespraak voor het front van een volle vergaderzaal in slaap zijn gevallen en, wakkergeschrokken van het slotapplaus, zijn opgesprongen om uit te roepen: 'De preek is uit! Het volk ontwaakt!'⁴³. De zoon van de socialistische straatcolporteur K. A. Bos zou zich Klaas Ris uit zijn kinderjaren herinneren als 'een gekke kerel, die door geen tegenslag teneergeslagen kon worden en wanneer hij een vrolijke bui had bracht hij, tot ontsteltenis van moeder, zijn ezeltje bij ons in de huiskamer'⁴⁴.

Het ezeltje speelde een hoofdrol in menig legendarisch verhaal over Ris. Zo moet hij op een vergadering met goed gespeelde ontzetting het woord hebben gevraagd, om te vertellen dat hij vanwege het ezeltje een afdak aan zijn huis had getimmerd. Voor dat afdak moest hij precariobelasting betalen en daardoor was hij, oud-strijder in de kiesrechtbeweging, plotseling kiesgerechtigd geworden:

En nu vraag ik me telkens weer af, mijne toehoorders, en die vraag houdt me nachtenlang wakker — ik vraag me af: als je strikt rechtvaardig wilt wezen, wie is nu eigenlijk de kiezer, Klaas Ris of de ezel⁴⁵?

42 'A. M. Reens overleden. Volkshumor, geen socialisme', *Het Volk*, 8 september 1930; Nog in 1950 werd vanuit democratisch socialistische hoek de staf gebroken over het optreden van Hermans vóór diens toetreden tot de SDAP in 1897: 'Hij had geen grondige kennis nodig om hoorders en lezers te trekken, want hij had de lachers op zijn hand. Zijn blaadje paste in het milieu van de hoofdstad, waar men van grof werk en afbraak hield, zoals nergens anders.' A. C. J. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladders in Nederland* (Amsterdam, 1950) 84.

43 J. A. Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers* (Amsterdam: [Ontwikkeling], 1927)20. Een variant 'Het volk is ontwaakt, de strijd kan beginnen!' wordt geciteerd in: *BWSA*, V, 230.

44 J. Last, 'Bij de dood van een socialist. In memoriam Jan Bos', *De Vlam*, 23 januari 1948, 2.

45 A. Scheffer, *Ome Jan. Het leven van Jan van Zutphen* (Amsterdam, 1958) 96.

Decennia voordat het gedachtegoed van Marx onder Amsterdamse werklieden begon door te dringen, had Klaas Ris met zijn strijd om eerherstel, zijn trots vertoon van zelfbewustzijn en zijn oneerbiedige grappenmakerij een belangrijke bijdrage geleverd aan de opbouw van een slagvaardige socialistische arbeidersbeweging in Amsterdam. Al doende was hij niet alleen een bekende Amsterdammer geworden, maar had hij zich bovendien onder geestverwanten een onaantastbare reputatie verworven.

Eer en reputatie vormden voorname elementen in de regeling van het onderling verkeer tussen de vroege socialisten. Pas met de oprichting van de SDAP ontstond een socialistische partij die werkelijk naar een vooropgesteld plan en langs vastgelegde procedures was georganiseerd en waarin de leden hun saamhorigheid tenminste voor een deel ontleenden aan de welomschreven ideologie van het 'wetenschappelijk' socialisme. In de Amsterdamse afdelingen van de Internationale en SDB daarentegen, ontbraken eenduidige ideologische grondbeginselen en moesten ook de geheimen van het organisatiewezen nog worden ontdekt. Juist die gebreken lieten ruimte voor een structuur waarin persoonlijk aanzien en affectieve banden, meer dan technische capaciteiten of politieke zuiverheid, de onderlinge hiërarchie en taakverdeling bepaalden⁴⁶.

De stad als strijdtooneel

De strijd om de eigen eer en andermans schande speelde zich steeds af op het snijpunt van publiek domein en persoonlijke relaties. Omdat eer en schande alleen bestonden in het oordeel van anderen, waren zowel openbaarheid als persoonlijke omgang noodzakelijke voorwaarden. Dat verklaarde de sterke lokale gerichtheid van de vroege socialisten. Hoewel steeds hoog werd opgegeven van de internationale broederschap die werklieden over de grenzen verbond, werd de tegenstander steeds in eigen stad of streek gezocht en bevochten. Daarom ook waren de campagnes van Klaas Ris en de zijnen gewoonlijk gericht tegen burgemeester en wethouders van Amsterdam, en niet tegen de geregeerden in Den Haag. Anders dan de burgemeesterswoning in de 'Gouden Bocht' van de Herengracht of het stadhuis, was het Haagse Binnenhof nu eenmaal niet op één dag te belopen.

De noodzakelijke openbaarheid werd op uiteenlopende terreinen gevonden. Klaas Ris en andere 'volksvrienden' hadden, zelfs nog voordat een socialistische arbeidersbeweging ontstond, een dankbaar gebruik gemaakt van de mogelijkheden die de drukpers bood. Drukwerk als de brochures met aanklachten tegen 'het Brandwezen', de drankbestrijding of de Kermisafschaffers werden sinds de opkomst van socialistische arbeidersorganisaties aangevuld met periodieken als *De Werkman* en *Recht voor Allen*. Van groot belang was daarbij dat lezen onder werklieden een veelal collectieve bezigheid was. Arbeidersbladen werden in werkplaatsen, bierhuizen en baardsnijwinkels, soms ook in de huiselijke kring voorgelezen, werden langs de straat aangeplakt en na lezing aan anderen doorgegeven. Een vergelijkbaar 'sociaal lezen',

46 Op het laagste niveau van de buurtafdeling was dit verschijnsel ook in de SDAP nog duidelijk waarneembaar. De afdeling Amsterdam-IV liet haar correspondentie in 1906 voeren door de sympathieke en begaafde, maar wel volledig blinde afdelingssecretaris A. Stork. P. Hoogland, *Vijf en twintig jaren sociaal-democratie in de hoofdstad* (Amsterdam, 1928) 118-119.

waarbij het gedrukte woord onmiddellijk tot drukke groeps gesprekken leidde, werd ook gestimuleerd door het aanplakken van grote biljetten met oprijende teksten langs de openbare weg, een middel dat Klaas Ris evenmin ongebruikt liet⁴⁷.

Openbaarheid en gezamenlijke oordeelsvorming bepaalden in hoge mate het karakter van de 'volksvergaderingen' die Klaas Ris in 1872 was begonnen te organiseren en die nog lange tijd een vaste plaats in het socialistisch arsenaal behielden. In het verlengde daarvan lagen ook de straatdemonstraties waarvan de eerste, alweer op initiatief van de publiciteitsgevoelige Klaas Ris, in augustus 1872 werd gehouden.

Met optochten door het centrum van de stad, liefst ook langs de hoofdgrachten waar de rijken en aanzienlijken verblijf hielden, benadrukten de socialisten hun aanspraak op de openbare ruimte⁴⁸. Juist die aanspraak zou gedurende de laatste twee decennia van de negentiende eeuw voortdurend aanleiding geven tot felle botsingen tussen socialisten en de Amsterdamse politie. Vooral tussen 1884 en 1894 leek Amsterdam soms weken achtereen verwickeld in een burgeroorlog. Krachtige maatregelen van burgemeesters als W. Gijsbert van Tienhoven ('Thijs van Grienhoven') en S. A. Vening Meinesz ('Vinnige Manus' of 'Veeg m'n neus') verhinderden niet dat groepen werklieden en 'kwade jongens' gewapend met stokken en stenen de sabeldragers van het stadsbestuur bleven tarten.

Was het publieke terrein van de straat omstreden, niet minder gold dat voor de besloten, eigen plekken die de socialisten zochten voor hun vergaderingen. De zalen waar Klaas Ris, Domela Nieuwenhuis en anderen het woord voerden, werden steeds nauwlettend in het oog gehouden door politie en justitie. Weinig kwesties hebben in deze jaren zo op de voorgrond gestaan als de strijd tegen 'zaalafdriving' en het zoeken naar een eigen gebouw⁴⁹. Beide waren bij uitstek vraagstukken waarin de eer van socialisten en stadsbestuurders gelijkelijk in het geding waren. Een voorbeeld uit velen was de vergadering die Klaas Ris in oktober 1876 in zaal Plancius tegenover Artis had willen houden om te protesteren tegen brute optreden van politie en militairen tijdens het Kermisoproer in september van dat jaar. Ris had tevoren de zaalhuur voldaan en middels gedrukte biljetten het publiek opgeroepen. Dat kwam die zondag ook massaal op, maar stuitte op een dichte deur die bovendien door een politiemacht werd beschermd. Een zo grove inbreuk op de Vrijheid van het Nederlandse Volk kon natuurlijk niet worden geduld. Na een serie korte toespraken werd de bestorming van de toegang beproefd. Temidden van het gewoel zagen agenten Klaas Ris op een stoel boven de menigte uitsteken, vanaf waar hij het volk aanvuurde met een ferm: 'het lokaal is ons'⁵⁰.

47 J. Loreck, *Wie man früher Sozialdemokrat wurde. Das Kommunikationsverhalten in der deutschen Arbeiterbewegung und die Konzeption der sozialistischen Parteipublizistik durch August Behel* (2e druk; Bonn-Bad, 1978) 42, 166; E. Yeo, S. Yeo, ed., *Popular culture and class conflict 1590-1914. Explorations in the history of labour and leisure* (Brighton, New Jersey, 1981) 172. Aanplakbiljet van Ris geciteerd in: GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 296. Comm. 2e sectie, mededeling aan HB, 24 september 1872.

48 Vgl. Yeo, *Popular culture*, 139, 160.

49 J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* ([Den Haag], 1972) en P. de Rooy, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum, 1971).

50 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 454. Comm. 3e sectie, mededeling aan HC, 29 oktober 1876.

Niet weinig trots waren de socialisten dan ook, toen uiteindelijk in 1890 aan de Rozengracht het eigen gebouw Constantia verrees. Vroegere zalen als Dalrust en het Volkspark hadden altijd aan de uiterste rand van de stad gelegen en dat leek de marginale positie van de socialisten nog eens te benadrukken. Constantia stond echter trots in het hart van de Jordaan, op net iets meer dan een steenworp afstand verwijderd van het Paleis op de Dam. Des te smadelijker was het dan ook, dat het eigen gebouw al negen jaar later, als gevolg van onderlinge verdeeldheid tussen revolutionaire en parlementaire socialisten, moest worden verlaten. De rode burcht moest verkocht, en om de schande compleet te maken bleek de koper achteraf een stroman van de paters jezuiteten te zijn⁵¹.

Het was aan Klaas Ris de smadelijke aftocht tijdens een laatste socialistische vergadering in Constantia te dekken. Ris wond er in zijn afscheidsrede geen doekjes om en sloeg zelfs geheel tegen zijn gewoonte in een moedeloze en verslagen toon aan:

Wij hadden wel gedacht en gezegd ook, dat wij alle kerken tot vergaderlokalen voor onze partij zouden maken. En nu? 'Constantia' wordt een kerk der Jezuiteten⁵².

Voor de socialisten was de verkoop van hun gebouw Constantia dan ook een nauwelijks te verkroppen schande, terwijl de Amsterdamse katholieken zich ten zeerste verheugden in hun glorieuze overwinning. Binnen enkele weken werd de vernedering van de goddeloze socialisten symbolisch bevestigd met de plaatsing van 'het teeken onzer verlossing', een omvangrijk verguld kruis ter waarde van f163,50, op de geveltop van gebouw Constantia. Met onverholen leedvermaak legde het gedenkboek dat 25 jaar na de verkoop van Constantia verscheen, nadruk op het feit dat het nieuwe godshuis uitgerekend gevestigd was in het gebouw, 'waar tot dan toe de duivel had rondgewaard en God zoo zeer onteerd was'⁵³.

Krachtiger taal nog dan in drukwerk of op het toneel van vergaderzalen, spraken de symbolen die de socialisten bij hun openbaar optreden hanteerden. Voornaamste steen des aanstoots voor het openbaar gezag was steeds de rode vlag, waarvan het ronddragen in Amsterdam zelfs jarenlang verboden bleef. Hoezeer de socialisten werden gedreven door eergevoel, bleek misschien wel het sterkst in de gevechten die op straat om het bezit van het rode doek werden geleverd. Menigeen dankte zijn aanzien in de beweging aan het manmoedig verdedigen van de vlag ten overstaan van agenten die het verboden artikel in beslag wensten te nemen. Tijdens het Palingoproer in juli 1886 zou de jonge kleermaker Leonard van Dijk zelfs met een rode vlag in de hand op een barricade zijn geklommen, om er door een salvo geweervuur dodelijk getroffen weer vanaf te

51 D. Bos, 'Een eigen huis. Rode burchten in Amsterdam', *Onvoltooid Verleden* (oktober 1998) iv, 41-50. *Idem*, 'Een rode burcht op de Rozengracht. Hoe Constantia werd gekerstend', *Ons Amsterdam*, LI (maart 1999) iii, 90-94.

52 Rede Klaas Ris in afscheidsvergadering van de 'Vrije Socialisten', 16 april 1899, met kennelijk genoeg geciteerd in: A. F. L. Kannegieter, *De Sint-Jozefskapel te Amsterdam 1899 - 19 mei - 1924* (Amsterdam, 1924) 11.

53 *Ibidem*, 14, 20-21.

vallen. Nuchter beschouwd was dergelijk roekeloos gedrag natuurlijk volstrekt nutteloos, maar vanuit het perspectief van eer en schande was misschien niets zo belangrijk als het hooghouden van het eigen vaandel, juist in het heetst van de strijd⁵⁴.

Elders in de Jordaan wapperden in de dagen van het Palingoproer een zwarte en rode vaan gebroederlijk naast elkaar op een barricade. Twee passerende Oranjevrienden uit de Willemsstraat zagen het en wisten de schande uit door de vlaggen in de gracht te gooien. Ook deze mannen uit het volk toonden zich met hun handelen gevoelig voor de betekenis van vlagvertoon en bewezen bovendien voor hun politieke overtuiging fysiek gevaar te willen trotseren⁵⁵.

Laatste eer

Een van de eerste zaken waar de socialisten een eigen rituele vormgeving en symboliek aan wisten te verbinden, was het bewijzen van de laatste eer aan overleden geestverwanten. Voor strikt rationele vrijdenkers die zij zichzelf dachten te zijn, gaf het sterven misschien geen aanleiding tot een *rite de passage* in strikte zin, maar in de praktijk bleek het overlijden van socialisten steeds reden om groots uit te pakken.

Een socialistische begrafenispraktijk bestond al dertig jaar toen Klaas Ris op 11 februari 1902, een maand voor hij 81 zou worden, in Amsterdam overleed. Gezien die jarenlange ervaring met teraardebestellingen en het aanzien dat Ris in de beweging had verkregen, stond tevoren vast dat de uitvaart een grootse zou worden. Inderdaad kwam op 14 februari 1902 een duizendkoppige menigte naar het sterfhuis. Onder hen waren vertegenwoordigers van zowel het revolutionaire als het sociaal-democratische kamp waarin de beweging ondertussen uiteen was gevallen. Naast Domela Nieuwenhuis, nu de voorman van het anarchisme, stond namens de SDAP de huisschilder Jan van den Tempel aan de groeve. In 1939 zou deze als eerste socialist in Nederland minister worden. Het was een eensgezind en waardig eerbetoon aan een man die zo nadrukkelijk aan de wieg van de socialistische arbeidersbeweging had gestaan.

Al een paar weken na de begrafenis was bovendien het geld bijeen vooreen passend grafmonument. De plechtige onthulling volgde op 1 mei 1902 en sindsdien staat dit, het vroegste stenen monument dat de socialisten in Nederland hebben opgericht, op de Amsterdamse Nieuwe Oosterbegraafplaats, compleet met de karakteristieke kop van Klaas Ris, een welverdiende lauwerkrans en de vergeefse bede 'Zijn geest leve voort'. Toen het monument in 1950 was gerestaureerd en andermaal kon worden onthuld, viel die eer te beurt aan de hoogbejaarde mevrouw A. C. Hermans-Kleine, niet alleen de weduwe van L. M. Hermans, die als 'Roode Duivel' een tijd lang in het voetspoor van Ris was getreden, maar ook, naar zij met trots verklaarde, de laatst nog levende klant uit Ris' petroleumwijk⁵⁶.

Klaas Ris was een opmerkelijke figuur, waarmee latere socialistische geschiedschrijvers het niet altijd makkelijk hadden. Dat de SDAP een afgevaardigde naar zijn

54 R. A. Oosterhout, *Het Palingoproer (?)* (Amsterdam, s. a. [1886]) 7.

55 De Rooy, *Een revolutie die voorbij ging*, 64.

56 P. J. Meertens, 'Ris (Klaas)', *Mededelingenblad van de Sociaal-Historische Studiekring* (november 1954) v, 9-12, aldaar 13. GAA, Coll. Hartkamp, persdocumentatie Klaas Ris.

begravenis zond, betekende nog niet dat zijn optreden in ieder opzicht werd gewaardeerd. Zelfs de toenmalige anarchist Berend Bymholt formuleerde in 1894 uiterst omzichtig, dat de toen nog levende Ris, 'op zijne wijze' voor de volkszaak was opgetreden. Tien jaar later noemde Vliegen hem weliswaar een 'ijverig en trouw strijder', maar ook een man die zo vroeg tot de beweging was toegetreden, dat hij 'van de socialistische theoriën uit den aard der zaak weinig begrip meer krijgen kon'. Jacques Giele oordeelde in 1973: 'Klaas Ris was meer een rebel, een opstandige dan een idealist; zijn akties tegen personen en instellingen voerde hij zonder lijn of theorie'⁵⁷. Tegen deze oordelen valt misschien weinig in te brengen. Zeker is wel dat Ris nimmer een letter van Karl Marx gelezen heeft en inderdaad maakte zijn optreden veelal een wat ongerichte indruk. Zijn socialisme was er een van grieven tegen het brandwezen, strijd voor behoud van de kermis en langdurige vetes met de burgemeesters van Amsterdam. Maar al vermag het wetenschappelijk socialisme hierin geen lijn te zien, voor wie zich bewust is van het belang van 's werkmans eer, waren leven en streven van Klaas Ris een gaaf geheel.

Conclusie

Klaas Ris trad op als voorman van de Amsterdamse socialisten in de jaren waarin ook op breder schaal een nieuwe, emotionele en dus 'onfatsoenlijke' stijl van politiek bedrijven werd geïntroduceerd⁵⁸. Als geen ander verstond Ris de kunst, zijn provocatieve vertoon van onfatsoen te hanteren als een instrument voor politieke mobilisatie van de mindere man uit het volk. Het ontstaan van een socialistische arbeidersbeweging in het laatste kwart van de negentiende eeuw was onmiskenbaar een symptoom van de modernisering die de Nederlandse politiek in die jaren onderging. Tegelijkertijd echter waren zowel de uiterlijke verschijnselen als de inhoudelijke doelstellingen van de vroege socialistische beweging nauw verbonden met een traditionele mentaliteit en de daaruit voortvloeiende vormen van collectieve actie. Eer en schande waren bij uitstek wapenen uit een traditioneel arsenaal en moeten juist daardoor de overgang naar een nieuwe beweging als het socialisme hebben vergemakkelijkt.

Door pas in 1902 op 80-jarige leeftijd te overlijden, leefde Klaas Ris lang genoeg om ook de overgang naar een volgende fase, waarin de politieke strijd verlegd werd van het stedelijk naar een nationaal niveau en waarin de socialistische arbeidersbeweging zelf een proces van schaalvergroting, ideologisering en verzakelijking onderging. In zekere zin betekende dat een aanpassing aan de politieke normen van wat Ris steeds de 'grrroote heeren' had genoemd en het verbaast niet dat Klaas Ris weigerde tot de SDAP toe te treden.

Het grote schisma van 1894, waaruit de 'parlementaire' sociaal-democraten van de SDAP als overwinnaars tevoorschijn zouden komen, vormde de opmaat voor een nieuwe tijd waarin arbeiders stemrecht, politieke invloed en bestaanszekerheid

57 Vliegen, *Dageraad*, 1,81 ; B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam, 1976 (oorspr. 1894)) 31. Giele, *Eerste Internationale*, 175-176.

58 I. de Haan, H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN*, CI (1996) ii, 167-200, aldaar 179-183.

verwierven. Die ontwikkeling ging gepaard met een centralisatie en professionalisering van het partijapparaat en een nieuwe nadruk op ideologisch onderbouwde, vastomlijnde beginselen. De keerzijde van deze medaille was het ontstaan van nieuwe normen waaraan de socialistische arbeiders hadden te voldoen. Overwegingen van eer en reputatie werden naar de achtergrond gedrongen en de socialisten hadden zich voortaan te meten aan het ideaalbeeld van partijdiscipline, degelijkheid, vlijt en weloverwogen zakelijkheid⁵⁹.

De 'moderne' sociaal-democratie kon voortaan onmogelijk meer ruimte bieden aan lastpakken als Klaas Ris. Ideologische vertogen enerzijds, en op hun haalbaarheid onderzochte beleidsplannen anderzijds namen de plaats in, die eerder was ingenomen door persoonlijke grieven en gekrenkte eergevoelens. Dat de socialistische arbeidersbeweging in de twintigste eeuw bij voortdurende te kampen kreeg met interne richtingsstrijd en partijscheuringen, lijkt daarvan een onvoorzien gevolg: de dwarsliggers bleken nimmer bereid zich definitief bij de ontwikkelingen neer te leggen.

De socialisten die na 1900 luidkeels zongen van 'Sterft gij oude vormen en gedachten', verwezen in hun publiek optreden niet meer naar volgens hen volstrekt irrationele, overleefde en persoonlijke noties van eer en schande als motieven voor de klassenstrijd. Hun vertoog van strikt 'wetenschappelijk' socialisme, 'modern' klassenbewustzijn en 'verstandige' politiek heeft lange tijd het zicht ontnomen op wat de eerste generaties socialistische werklieden werkelijk bewoog.

De praktijk van de eerste generaties Amsterdamse socialisten uit de 'oude beweging' laat zien dat eer en schande, eergevoel en reputatie voornaamste factoren waren in het sociaal verkeer van de socialisten onderling en met anderen. Denken in termen van eer en schande was allesbehalve nieuw en kon juist daardoor uitstekend dienen als motivering voor een socialistische stellingname. Menig werkman voelde zich nu eenmaal eerder aangesproken op zijn eer als man en huisvader dan op zijn historisch bepaalde rol in de wetmatige ontwikkelingsgang van het kapitalisme. Het verdedigen van de eigen eer was voor deze mannen vermoedelijk een belangrijke drijfveer om zich aan te sluiten bij de socialistische arbeidersbeweging, zoals het voor anderen een motief vormde om zich juist tegen de socialisten te keren.

Dat het eerbegrip zeer uiteenlopende ladingen kon dekken, betekent dat het niet kan dienen als antwoord op de vraag waarom de eerste generatie Amsterdamse socialisten tot de beweging toetrad. Een verklaring voor het feit dat sommige werklieden socialist werden, terwijl op datzelfde moment andere groepen loonarbeiders in Amsterdam volstrekt doof bleven voor de lokroep van het socialisme, moet eerder gezocht worden in de verborgen netwerken van sociale relaties die arbeiders in de stad onderling verbonden. De Amsterdamse aanhang van de 'oude beweging' was niet willekeurig over de stad verspreid, maar vertoonde aantoonbare concentraties in bepaalde families, buurten en bedrijven. Wie in een Jordaanstraat vol rode boekhandels en tapperijen woonde, op zijn of haar werkplek dag in dag uit naast een socialist stond of geboren werd in een 'rode' familie raakte ongetwijfeld eerder overtuigd van de zegeningen

59 Te Velde, *Val van de partij geschiedenis*, 253.

van het socialisme dan wie de socialisten alleen kende als een bedreiging die zich ergens ver buiten de eigen buurt, familie en bedrijf ophield.

Enmaal opgenomen in de kring van Amsterdamse socialisten bleken eer, schande en reputatie vervolgens voorname ordenende principes bij het vaststellen van de onderlinge rangorde binnen de beweging. In hun optreden tegenover andersdenkende werklieden en de klassenvijand bleef het te schande zetten van de tegenstander een boven alles geliefd en effectief wapen. Alleen al daarom hadden de vroege socialisten in Amsterdam zich geen beter voorman kunnen wensen dan de eergevoelige dwarsligger Klaas Ris.

'Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk...' ¹. De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948

HEIN A. M. KLEMMANN

1 Inleiding

'Zwarte handel is de handel, waarbij de in tijden van goederenschaarste heersende rantsoenerings- en prijsvoorschriften niet in acht worden genomen', aldus de Winkler Prins uit de jaren 1947-1954. De WP-definitie sluit aan bij de ervaring uit de bezettingsjaren. Zwarte handel is echter van alle tijden. Stijgende belastingen, een dalend vertrouwen in de overheid en regulerende maatregelen leiden ertoe dat burgers en bedrijfsleven hun toevlucht nemen tot legale en illegale middelen om een groeiend deel van hun economische activiteit aan de waarneming van de overheid te onttrekken, aldus M. M. G. Fase in een artikel over de informele economie. Oorlog en bezetting komen in dit werk niet voor². De bezettingsjaren werden echter gekenmerkt door een dalend vertrouwen in de overheid, groeiende belastingdruk en ingrijpende regulering. Zij die zich aan de regels hielden, moesten genoegen nemen met lagere lonen en winsten en een geringer consumptieniveau dan zij die zich eraan onttrokken. Het is opvallend dat tijdens de Tweede Wereldoorlog niet alleen bezette landen een zwarte economie kenden, maar dat ook in Duitsland, Groot-Brittannië en zelfs in Canada en de Verenigde Staten dit verschijnsel de kop opstak³. Daarom moet in een artikel over de zwarte markt in voedingswaren de vraag worden gesteld of de zwarte handel zoals deze zich tijdens de bezetting manifesteerde een verschijnsel was dat voortkwam uit politieke en sociale onvrede, dan wel voortvloeide uit de economische situatie.

Volgens Edward Smithies kende de Britse zwarte markt tijdens de Tweede Wereldoorlog drie bronnen: niet opgegeven landbouwproductie, diefstal en buiten de boeken gehouden industriële productie⁴. Ook in Nederland namen vermogensdelicten als diefstal en smokkel sterk toe. 'De typische oorlogscrim. is *diefstal*', niet omdat mensen die tekort kwamen gingen stelen, maar omdat criminelen de buit op de zwarte markt gemakkelijk konden verkopen, aldus een criminoloog in 1946⁵. Zwarte industriële

1 'Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk, maar zegenbeden komen op het hoofd der verkoopers'. Spreuken 11:26. Bij het schrijven dit artikel heb ik hulp en advies gekregen van dr. R. de Peuter, prof. dr. Maarten Prak en dr. Gerard Trienekens, waarvoor ik deze collega's gaarne bedank. Speciale dank gaat uit naar Michael Manigrasso, die als student-assistent de inventarisatie van de prijzen goeddeels voor zijn rekening nam, en naar het Onderzoeksinstituut voor geschiedenis en cultuur van de letterenfaculteit van de Universiteit Utrecht, dat dit financieel mogelijk maakte.

2 M. M. G. Fase, *Geld in het fin de siècle* (Amsterdam, 1999) 81.

3 L. Taylor, 'The black market in occupied Northern France 1940-4', *CEH*, VI (1997) ii, 153-176, aldaar 153.

4 E. Smithies, *Crime in wartime. A social history of crime in World War II* (Londen, 1982) 71.

5 J. C. Hudig, 'De criminaliteit in Rotterdam tijdens den oorlog', *Mensch en Maatschappij*, XXI (1946) 341-356, aldaar 346-347; zie ook: R. Rijksen, *Criminaliteit en bezetting* (Assen, 1957) 53.